

Arany János lyrai költeményeiről.

— Második közlemény. —

II.

Nemzetünknek az 1849. év közepétől egészen 1861-ig tartó szomorú hangulatát semmiféle forrásból meg nem tanulhatni alaposabban, mint az Aranyinak és Tompának ez időben írt lyrai költeményeiből. A mély lehangoltság, a gyászos napok zsibbasztó hatása általában minden magyar költő lantján visszazeng: de senkinél sem olvad e lehangoltság annyira a mélabúba, a jövőről való teljes lemondásba, kétségbeesésbe, mint kivált az Aranyén. A nagy rázkódás után tompa fásultság foglalta el a kedélyeket. A láthatár a vihar megszűnte után is folyvást borús, sötét volt. Ki tudott volna a hazafi-bánat e súlyos napjaiban csak némi reményt is táplálni, főleg ha oly iszonyuan teljesült félelmes aggodalma, rettegése, mint a hogy azt Arany érzé. S neki, az ő túlérzékeny lelkének, a mindenkivel közös hazafi-bánat mellett jó barátja halálát is keseregnie kellett; azért, ki a nemzet bálványa volt, ki neki a Parnassuson utat nyitott, a kin annyi szeretettel, sőt bámulattal csüngött: a Petőfiét. Egyébiránt e nagy költő halála vagy eltűnése a forradalom bukását még tragikaibbá tette nemcsak jó barátai, hanem — mondhatni — az egész nemzet előtt. Arany most látható igazán teljesülve szomorú sejtelmét, mely abban a pillanatban fogta el, mikor a Petőfi első üdvözlő költeményét olvasá. Hányta-vetette az öröm hulláma, s mint a túlérzékeny szivek, az öröm bármely nagy fokán, a meglepetés bármily szokatlanságában is, sejteni látszott az ellenkező véglet körvonalaít, melyek a mint teljes valóságukban kibontakoztak előtte, mintha azt a meggyőződést érlelték volna meg elméjében, hogy ő az isteni végezésnek oly kiválasztottja, a ki képtelen az örömet a maga teljességében él-

vezni, mert a bánat borúja mindannyiszor tönkre teszi a láthatár derűlttségét. Ime a Petőfi barátsága mint egy szép álom tűnt föl neki — s most oly hamar vége mindennek. A fájdalom, a lelki rázkódás oly nagy volt, hogy a költő — mintha nem merete volna magát átengedni teljesen e szivettépő felindultságnak — először a kétségbe menekült: hátha nem halt meg ő, s a hír hazud? . . . Hét vagy nyolcz költeménye vonatkozik e szép emlékre. Még harmincz év múlva is érzi e veszteség nagyságát s azt hiszi, hogy a régieknél már mythologiai alakká lett volna, de nálunk is, mint egy közös eszme száll firólfira az ő hatása. A Plevna című költeményében, a hol a győzről elmélkedik: önkéntelenül megújul előtte Petőfi emléke ¹⁾ s felkiált:

Ha volna költő — volna Ő még,
Kit vágyunk holtan is keres.

A vészes vihar elzúgása után, a veszteség égető hatása alatt azonban sok kellett ahhoz, hogy a felkorbácsolt érzelmek lehiggadjanak. Vagy két-három költeményében még ódai magasságban szárnyal. A lantos, Letésem a lantot címűek a lyrai hevülés magas fokát mutatják. Az elsőt — úgy látszik — épen talán a felindultság első hevében írta, mert az előttünk elhúzódó képek szokatlanul erősen színeztettek, a melyekbe eszményi alakként foglalja a bűjdosó költőt, a kinek „lantján a szellem-ébe hágott s átteremté e viselt világot!“ A Névnapi gondolatok, s az Emléklapra már inkább a panaszz, vagy a kitombolt fájdalom elegiáját zengik, közben-közben erősebb szárnyalással. Nevenapját kedves halottainak szenteli s meggyújtja az emlékezet szövétnekét annak a lángszellemnek is, a kinek eltűnése még mindig kétes, mint az üstökösé, a melyet „élők nemzedéke egyszer lát s azontúl nem lát többé soha.“ Az Emléklapra címűben Petőfi nejét akarja vigasztalni, kinek oly méltó gyásza van mint houleánynak, s mint özvegy, árva nőnek: ámde képtelen erre. Honnan nyújthatna vigasztalást ő, mikor maga is oly igen rá van szorulva. Már nincs reménye, hogy a hír való ne legyen, el is hallgat végkép, s a nemzet csak titkon sóhajtja nevét. E titkos sóhajt oly szépen fejezi ki Arany:

¹⁾ Mintha azt akarná mondani, a mit Lévy oly szépen mondott Arany emlékezetében, hogy ha méltán akarná követni az ének: e perczben a ő lantja kellene.

Nevét se hallom. Mintha el lehetne
 Feledni azt, alig említi ajk;
 De a nemzet szívében eltemetve
 Érzem s megértem a titkos sohajt:
 „Fog-e zendülni még költője lantja?
 S ha fog zendülni síkon, bérceken? . . .“

Ez a mikor kérdése rendkívül kínzó, mert nincs rá remény-
 ség: de a fájdalom lassanként enyhülni kezd. Ott, hol a költő nyug-
 szik: bizonyosan minden csepp vér új virágot növesztett, s több madár
 is zeng ott a ligeten. De mégis hátha magánosan bolyong? . . . E
 gondolattól sokáig nem tud szabadulni. Az Egressy Gábor visszatér-
 tén érzett örömét is megzavarja a „közös“ jó barát hiánya s ama
 „képtelen reménynyel“ csalogatja, hogy hátha még ő is eljön s meg-
 zendíti lantját . . . Csak az Emlényekben írja, hogy már hiába költ
 neki a hír mesét: jól tudja, mit jelent ez ellenmondó beszéd. Maga
 is úgy lehetett eleinte, mint a hogy a következő sorokban énekl:

Igen, a hír haláloz
 Kimondani haboz,
 S hogy a nehéz követség
 Nagyon zokon ne essék,
 Szavában ingadoz.

A remény csak csalóka fény alakjában látogatja meg, de ez is
 azonnal eltűnik megjelenése után. Mind hiába is suttog már a hír:
 őt már nem bántja az Egy gondolat. Nem volt közénk való: ez
 éleszti fájdalmát, de ez hint rá balzsamot is. Szelíd emléke meg-meg
 látogatja, s úgy tetszik neki, mintha egy-egy ecsetvonást a régi jó
 barát tenne rajzán, mire ő öntudatlanul kiált föl:

Övé, — — ez itt övé:
 A szín erős, nem illik együvé!

A Petőfire vonatkozó költeményeken kívül vagy húsz más köl-
 teménye van Aranyinak, a melyekből a legmélyebb hazafi-bánat sóhajt.
 Ezekre el lehet mondani, hogy a nemzet vesztén búsongó fájdalom
 sohasem nyilatkozott több gyöngédséggel, mélyebben, mint e művek-
 ben. Tompának néhány allegóriája állítható csupán e művek mellé,
 s általában a lyrikus Arany sokban hasonlít Tompához a forradalom

után. Mindkettőt csak hazánk sorsa érdekli, a melyet kezdetben egyik se lát oly elhagyatottnak, mint később. Tompa biztatja a költöket, hogy vigasztalják a nemzetet: Arany szintén úgy hiszi, hogy a politikailag elnyomott nemzetet fentartja a nyelve. Azért mondja:

Föl, merész versenyre, kinek az istenség
Nyújtá dallamos ajk s honi hárfa kincsét!
Zengjen, a ki zenghet.

De a reménynek e vékony fonala kevés ideig tartott. Arany is, Tompa is ízenként érzé zsibbadni érzéseiket, hogy a teljes elfásultságba essenek. Arany azonban változatosb, a conceptionnak többféle alakjában meg tudja testesíteni érzelmeit: Tompa az allegoria mezején alig tudta másba öltöztetni eszméit s e mellett néha kevésbé sikerült képből állítja élénk a célzott eszme hordozóját. Aranynak egy pár allegóriája az efféle genrenak első rendű terméke s méltán hasonlítható össze a Tompa legszebb allegóriáival. Tompa önmaga táplálja lyrai hevét: Arany szabadulni kívánna tőle, mert „hajlama, iránya ellenére lett subiectiv költővé.“ Tompa mint lyrikus aratta legszebb babérait. De másfelől Arany is ép oly kevésbé tudott az őt kísértő gondolatoktól menekülni, mint Tompa: mindkettőnek fájdalma nőtt az idővel. Csakhogy Arany enyhületet talált abban, hogy nemcsak egymaga szenved: Tompa maga írja, hogy neki ez nem nyújt vigasztalást. A mily egyformán érezték a nemzet pusztulását, a melynek Tompa egy pár művében oly szokatlanul merész hangot adott: ép oly egyformán látták a költészet, az irodalom süllyedését, a mi táplálta elkesercedésüket. Egyformán elvesztették bizalmukat; csakhogy Arany szelíden zsémbelt a „mezítlábos kamaszokra“ s tanítani akarta őket: Tompa botot szeretett volna rájuk fogni. Arany legalább e tekintetben hamarabb kezdé visszanyerni reményét: Tompa az egész ötvenes évek irodalmát csak „rángatózás“-nak nézte. Még külső életükben is sok hasonlóság van. Mindkettő távol él az irodalmi középponttól: de Arany mégis elég gyakran elrándul oda, Tompa ellenben a nagyvárosias affectáltságtól színét sem kívánja látni a fővárosnak, hol — mint mondja — az írók nem tesznek egyebet, mint folyvást czivakodnak. Mindkettő sokat küzd a betegséggel: de Arany békével tűri, Tompa rendkívül türelmetlen, ő exaltáltabb véralkatú. Aranynak, ha költői ihlete megbénul a testi szenvedésben, nyugtalan szelleme más

foglalkozást keres; Tompa teljes fásultságba, tétlenségbe süllyed. Tompa elégedetlenebb, indulatosabb; örül vagy boszankodik, nevet vagy sír, mindig egész hevével nyilatkozik, mint Petőfi. Arany megelekedőbb, de folyvást sovárgó, aggódo, töprengő, magába zárkózott, önmagát emésztő. Arany búskomolysága majdnem állandó hangulat volt: Tompa, kivált fiatal korában, a vídor emberek közé tartozott, a kik egész társaságot egymaguk szoktak mulattatni. Arany boldog családapa volt mindvégig: a Tompa családi boldogsága sohasem volt igazán teljes. Arany simulékonyabb, összeférhetőbb természetű volt: Tompa hirtelen haragú s boszús. Mindkettő évekig foglalkozott a megsemmisülés, a halál gondolatával, évekig készült a nagy útra. Tompa önmaga sietette, annyira türelmetlenül várta: Arany az isteni végzet intéző kezére bízta magát s nyugodtan, némi fásultsággal várta a végső nyugalmat. Még a gyermekük elvesztével érzett fájdalomuk is oly hasonlóvá teszi őket; ez rendíti meg végkép bizalmukat az élet iránt: de Arany balzsamot talált sebére a munkában, a mire Tompa képtelen volt. Aranynak megmaradt a remény egyik horgonya másik gyermekében: Tompa — úgy hívé — mindent veszített. Arany ekkor is önmagában évődött, mint írja: a világra és az emberekre nem haragszik, de azért szeretne tőlük menekülni; Tompa éles ingerültséggel kel ki különösen leveleiben az emberek, a világ, a sors ellen. Arany legfőlebb humorba csap, mi ugyan nem kevésbé fájó, de talán mégis csillapítóbb, enyhítőbb. Tompa erősebb ragaszkodású s hevesebb: Arany higgadtabb, s mint az álló víz, mélyebb, zavartalanabb, nyugalmasabb, mint költészete, lyrája.

Valóban Arany Jánosnak főntebb említett huszonöt lyrai költeménye, a melyek mind a nemzet gyászát zengik, még a legmagasb szárnyalásban is a mélységnek, erőnek nyugalmit, fenségét mutatja. A költő lelke oly kietlen, mint az elhagyott sír: de rémekkel népesül meg, a melyek csak lassankint távoznak tőle. Mindent: embertársait, családját, hazáját, önmagát e kietlenség érzetével nézi. Hite megtört, a melyet a nemzet és saját élete iránt táplált: de azért kis fiát vallásosnak óhajtja nevelni, mert sokszor a vallásnak kell a mérlegen állnia, mikor az erény és becsület megtiportatik. Pedig arra minden egyes nap számos példát nyújt. Hányszor megtagadja az ember — mint a tanítvány mesterét — legjobb barátját, hányan megtagadják e sokat szenvedett hazát, e véráztatta földet, a melynek minden

pora szent a költő előtt, a kinek elfacsarodik szíve annak láttára, hogy a honszerelem köntösét milyen bölcs dolognak tartják némelyek megfordítani, vagy fonákul szabadni. Szóval őt egy „enyésző nép, ki méla kedvvel multján borong,“ érdekli: azért talál kedélye Ossziánéhoz, a kihalt tusák dalnokáéhoz s ezért nem tudja élvezni a Homér nyájas szigeteit, a máglyák körül torozó hősök csapatának vigalmait, a lant szóra lejtő leányok örömét. Fáj neki a saját lelki hangulatával szemben amaz ellentét, a melyben a Homér harczosai megjelennek előtte, a kik

Szabadságért nem küzdenek,
Mert elnyomás, népszolgaság
Előttük ismeretlenek.
Törvényük nincs — boldog hiány!
A vének élőszája rendel
Igazságot

Talán lehetetlen a megfásúlt, zsibbadó lélek állapotát remekéből kifejezni, mint Arany János e pompás festőiségű rajzában van:

Egyhangúság, egyformaság :
A nappal egy világos éj;
Nem kék az ég, nem zöld az ág,
Menny, föld határán semmi kőj;
Csak sír az égbolt ezután
Örök unalmu lanyha cseppel,
Míg szétolvad

Azt mondhatnók, hogy a léleknek mintegy tengődése van itt élénk varázsolva, mint mikor a hosszú téli éjszakákon az aggódo elme nyugtot nem talál, s a szem egykedvűleg, vagy merően bámul a hold- vagy hóvilágtól félig világos űrbe. Ez az állapot sokáig tart Aranynál s fölemészti idegzetét, érzéseit. De mikor újra visszatér a lélek rendes állapota: átható értelme képes a gondolatok világában a legmélyebbre ereszkedni. Vajjon a polgárosultsággal velejár-e az erkölcsök e bámulatos lazasága, a felfogás felületessége, az értelemnek csak a ravaszságra való hajlama? E túlsötét s nagyon rikító színű festés a meghasonlott kedély nyilatkozása. A polgárosultság csapásául látja a bűnök milliárdjainak keletkezését, a tőkélyre vitt csalást, vagy

Midőn eltünve a szerény
 Családiság zamatja,
 A nő erényét... s a mi több,
 A férj nejét eladja;
 Midőn apát öl a fiú,
 Rokont öl a rokonság
 S mérsékli bűne tudatát
 A kétes vérazonság...

De e háborgó gondolatok után megint az isteni gondviseléshez menekül, a ki egészben munkál, s a kinek bölcsességében meg nem szűnik bízni. E vallásos felfogás, hitbéli meggyőződés akkor sem vész ki lelkéből, mikor bizalmát teljesen megtörtnek hiszi. A Fiamnak, Évnapra, Egy némely nagyocska emberre, Egressy Gábornak, Őszszel, Szilveszter-éjen, Gondolatok a bécsi congressus felől című művei nemcsak saját lelkének, de a nemzet hangulatának is a legszebb kifejezői.

A Ráchel, Ráchel siralma, A hajótörött, A pusztai fűz allegóriák s mindegyik a nemzet mély bánatát tolmácsolja, a melynek sötét éjjelébe csak a megölt gyermekeit sirató Ráchel erős hite kelt némi derűt, mikor súlyedtségéből kiemelkedve, merész sejtelemmel kiáltja:

Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez:
 De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz:
 Hogy ő nincs elveszve!
 Napjaid számítvák, megijúlt az idő,
 És, kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő,
 Az Ige, az eszme!

1851-ben merte Arany e bátor szózatot kimondani, egy év mulva aztán, mikor szintén kis hitűeknek mondá azokat, kik a nemzet vesztét hirdetik. 1860-ig nincs egyetlen műve, a melyben a nemzet jövőjében ennyire tudna bízni. Többi allegóriái mind a testvértelen nemzet szenvedéseit gyászolják. A hajótörött a forradalomban sokat remélő, sikerében erősen bízó hazafiak mása, a melyet három képben mutat fel a költő, s e képeket egymás lánczolatává téve, e változó refraine tart össze:

Féljétek Istent, emberek!
 Az élet számvetése csal:

Reménybukott szív halni vágy,
Koldús marad, még meg se hal.

A p u s z t a i fűz a legélénkebb költői rajza annak, a mit a mindenkitől elhagyatott nemzet érzett a forradalom után, mikor megátkozta a kegyetlen kezét, mely ide vezette. Tulajdonképen az egész mű a megszemélyesített fűzfa monológja s a régi és mostani állapot közti éles ellentét leírása. A kinos panasz hol enyhébb, hol erős hangon szól hozzánk, de a teljes vigasztalatlanság, elhagyatottság érzése az utolsó strófában emelkedik legmagasabbra, mikor az eltikkadt, elalélt vándor meg akar színtelen, gyér levelű lombjai alatt pihenni, de nem talál hűvöst s megátkozta:

Soha ki ne zöldelj, soha ne virágozz!

S a mi ezután következik két sor, még ez átoknál is kínosabb:

De mit ér az átok,
Ha fonnyadva mégis több-több tavaszt látok!

Nem lehetne e szomorú képet hatásosabban befejezni. Ez, úgy szólván, csak egy ecsetvonás, de egész sor színezetet pótol. Arany Jánosnak ez allegóriáihoz kívánnók még egy kis, igénytelennek tetsző, mindössze csak két strófból álló művét sorozni, a H e c z, h e c z-et. Azt véljük, hogy ez a kissé trivialis hasonlóságnak látszó rajz sokkal szorosabb vonatkozásban van eltitkolt célzatával, mint első pillantásra gondolnók. A vágópadra vezetett marha, mely „kínosan közd öt-hat szelindekkel,” s melyet a vicso ri szomszédok gyönyörködve néznek, s még a mézáros is mulat rajta: a meghasonlott kedélynek egy torzvonása, de nagyon sokat jelentő s mély gondolatot fedező vonása. Ez is a végvonaglás szélén álló nemzet képe s pedig a legsötétebb hangulat kifejezése keserű humorban.

A mul ton borongó költő azonban elfordul lassanként a romoktól, a melyek közt oly sokáig s mintegy önfeledve bolyongott, s édes álom, fényes ábránd szárnyain óhajt repülni a kis pacsirtával, a tavasz hirdetőjével, hogy legalább a képzelet tündér világában gyönyörködhessék. De a képzelet világa utáni sovárgás is kevés ideig tart, mert a való újra lenyűgözi, mikor így zeng:

Vagyok pellikánja kietlen mezőnek,
 Búsongó madara híves, ködös ősznek,
 S mint a délre húzó daru fejem felett,
 Egyhangon tördelem bágyadt énekemet.
 Örömből, keservből dalforrás fakadhat,
 Az elpattanó szív még egy hangot adhat:
 De, mikor izenként zsibbad el érzete,
 A fásúlt kebelnek nincsen költészete.

Valóban Arany e nehéz, gyászos napok alatt mintha nemzetének igazi mátyásja lett volna; mintha az a szeretet, a melylyel e földhöz, e néphez oly hévvel ragaszkodott, most nyerte volna meg egész terjedelmét, hogy többé-kevésbé tétlenségre volt kárthatva. Testileg-lelkileg egyaránt szenved, a mi kedvetlenné teszi, elcsüggeszti s eltompítja érzékeit. Bizonyos egyhangúság vesz erőt rajta, mint a milyennek az Őszszelben kifejezést adott. Ritkán és keveset dolgozik, pedig — a mint maga mondja — a buzdítás nem hiányzik, mely kevés magyar írónak jutott oly mértékben, mint neki. „Nem az vagyok többé — írja 1854. márcz. 9-én Szilágyi Istvánhoz intézett levelében — a ki voltam, nem tudok lelkesülni semmiért, nincsenek eszméim a jövőre, terveim, reményeim nem vonzanak többé... Izzalmas élet segítne rajtam, arra hiányzanak eszközeim.“¹⁾ Minden szórakozást kerül s így a lélek nem is nyerheti vissza régi ruganyosságát. Álmai nyugtalanok, érzékenysége a felső fokig ideges. Úgy érzi, hogy kedélye meg van törve, se kedve, se ereje. Pályáját nagyon terhesnek tartja, mivel — mint írja — nem azzal, hanem benső kínaival küzködik. „Mikor izgatottan — így folytatja — s kifáradtan családja körébe tér s enyhületre, vigaszra volna szüksége; s akkor sóhajokkal, az el nem élhetés miatti örökös aggodalmakkal kell találkoznia, melyek bár némák, annál gyötrőbbek.“²⁾ Fájó humorral mondja, hogy ő igazán eposzi hős lett, a kinek nincs szabad akarata s csak addig mehet, a meddig egy felsőbb hatalom engedi. E felsőbb hatalom örök tépelődése, határozatlansága, gyöngesége, szóval betegsége. Fölhevüléseire iszonyu kimerültség következik: „majd ingerült, majd levert — gyakran külső ok nélkül is.“ Később megint csak a régi panasz tör ki ajkán: „Lelkem szárnya meg van

¹⁾ III. k. 256. l.

²⁾ L. Tompához okt 18-án 1854. kelt levelét. III. k. 361. l.

türve, nem vonz, nem ingerel a munka: vagy percznyi lobbanás után ismét beléfáradok.“¹⁾ Az ihlet kerüli vagy csak ritkán köszönt be hozzá s nem úgy, mint boldogabb időkben. Egyhangú élete nyugözve tartja s érzelmei mindaddig nem nyerik vissza mozgalmasságukat, míg külső élete meg nem változik.

Ennek az életnek szomorú leírását találjuk a forradalom után írt sóhajaiban, a melyekben saját egyéniségét állítja élénk úgy, a mint benne a költő és ember összeolvad. Eddig a költő és hazafi viszonya foglalkoztatott bennünket. Aranynál e szempont — úgy hiszszük — bármilyen vizsgálatnál is uralkodó. A nemzet sorsa mintegy magához ragadta szívet, s csak lassankint tudta az egyénnek, mint embernek felindulásait lantjára venni. Még képzeletben sem tudta elhagyni a letiport hazát s úgy szólván erőt kellett vennie érzésein, hogy az ő emberiségét is érvényesíthesse a költészetben. Szép számmal találunk műveiben ideillőeket, a melyek az ő egyszerű, de nemes egyéniségének őszinte megnyilatkozásai. Egész sort idézhetünk s válogathatunk szépségeikben. Ott van a már föntebb is említett *Fiamnak*, aztán az *Évek*, ti még jövendő évek, *Letésem a lantot*, *Reményem*, *Egressy Gábornak*, *Kertben*, *A költő hazája*, *Itthon*, *Mint egy alélt vándor* . . . *Ősz végén*, *A dalnok búja*, *Enyhülés*, *Visszatekintés*, *Vágy*, *Vigasztaló*, *Balsamcsepp*, *A lejtőn*, az *Örök zsidó*, stb., a melyek élénk világot vetnek egyéniségének, véralkatának, emberi jellemének, lelkének igazi állapotára. Megáradó pessimismusa ellen az élet józan felfogásában keres orvosságot. Senki sem ismeri jobban a saját tehetségeit, a melyeknek működésbe hozatalára egyetlen egy eszköze van, s ez a lélek ösztöne. Ha ez nem jelentkezik: minden külső hatás mellett is önmagába menekül, önmagába burkolószik, mint a ne nyulj hozzám virág. Érzékenysége, mely — mint maga panaszlá — egész a beteges idegességig fokozódott olykor-olykor, megvonta tőle az élet örömeinek hevesb élvezetét, a mitől már ifjú korában visszariadt. Kereste a boldogságot s mikor meglelte, elkerülte önkéntelenül. „Soha se bíráram teljébe — írja a *Visszatekintésben* — örömeim poharát; az ifjúság szép kertébe vas korlátan léptem át.“ *Örök kételye*, *tépelődése*, *aggodalma*, *töprengése* kinozzák folyvást, a melyek önműködésbe vetett bizalmát is megbénítják, s a melyeknek egyik leg-

¹⁾ L. Tompához 1855. decz. 23-án írt levelét. III. köt. 384. l.

gyönyörűbb kifejezése az Örök zsidó. A létező, tényleges állapottal mintha meg nem tudna félni s mindenben visszásságot fedezne föl; azért menekül a múltba, a mely ha másért nem, már csak távolságánál fogva is enyhébb színekben tetszik föl előtte. Tudja, hogy őszülő haja a végleges kimúlásnak az előjele. Ez a gondolat ekkor villan föl elméjében először s később — mint látni fogjuk — majdnem folyvást ezzel foglalkozik. Azt hiszi, hogy a bánatból oly dús osztlék jutott neki rövid földi pályáján, hogy azzal fölerő boldogságot hiába is remélne. Hite, reménye megtört, ifjú barátja az utolsó küzdők közt esett el: de könnyező családjá reá függeszti szemét. S e magas elegiai felindulásra a csillapuló szív vígasza hangzik:

Szűnj meg panasz; ne háborogj szív!

Bűnöd csak egy volt: az erény.

Ha veszteség ennek jutalma,

Jajgassak-e, hogy megnyerém?

Vigasztalásúl annyi szenved,

És szenved nálam annyi jobb;

Mért ne én is... porszem: a kit

A sorskerék hurczol s ledob!

Ez emelkedett philosophiai szempont mindennél hívebben jellemzi Arany egyéniségét. Mily roppant szerénység, igénytelenség lakott e nagy lélekben, hogy az indulatok, szenvedélyek akkora convulsiói után is, mint a milyeneken átesett, abban is vigasztalást tudott találni, hogy nála még jobbak is szenvednek. Mennyire távol volt tőle ama gondolat, hogy — mint nem egy jeles embernél tapasztalhatjuk — ő talán a világ, a teremtés kiválóbbja; hogy rá az emberiségnek pótolhatatlan szüksége van, hogy az ő élete becsesebb a másokénál. Mily ég és föld különbség van e tekintetben közte és Petőfi között. Valóban az emberi természet két végletét alig lehetne jobb példában felmutatni. Arany a megtestesült szerénység, egyszerű nemesség, a kiben semmi sincs az irritabile genus hóbortjaiból; a ki inkább önmagában küzd, önmagában töpreng, semhogy másoknak kellemetlenséget okozzon. Petőfi némely fölhevülésében azt hiszi, hogy ő a teremtés középpontja, hogy rá a nemzetnek pótolhatatlan szüksége van s halálát is ez okozza. Aranynak a legjózanabb philosophiai szempontokból kiinduló életelvei épen olyan egyszerűek, mint becsesek, a melyeket az emberiség legjobbjai vallottak; Petőfi

folytonos felindulásai közt él, s életelveit ifjúsága és eszméiért való rajongása, heve, féktelensége szabják meg. Arany a saját önbecsérzetével a szerénység, az igénytelenség páratlan nagyságát köti össze: Petőfi a szerénységet silány portékának tartja, melynek „betanulását sohasem találta fáradságra méltónak, mert az a jezsuiták találmánya.“ Arany nem törődik a külvilág hiúságával, fényével, sem az embereknek egymás közti harczával. A ki őt lenézi, az elől nyugodtan kitér:

Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam s bevért sárral:
Nem pöröltem, —
Félre álltam, letörültem —

mondja az Epilogusban. A saját véleményét a világért sem akarja másokra erőszakolni, ha annak igazsága önmagában nem elég ok az elfogadásra: Petőfi azt óhajtaná, hogy az ő nézeteiben az egész nemzet osztozzék. Petőfit a költészetben nemcsak aesthetikai, hanem politikai elvek is vezérlik, sőt némely műveiben csak politikaiak: Aranyt csak a szép s igaz törvényei. Petőfi ennél fogva nemcsak költője, de politikusa, még pedig hangadó politikusa is kíván lenni korának és nemzetének; s mint költő, valami másnak, felsőbb lénynek tartja magát a többieknél, a ki még a katonaságnál is kiváltságra tarthat számot s még a földben sem akar másokkal együtt nyugodni. Az aggodalmat hiréből sem ismeri és nem törődik a világ ítéletével; mint mondá — nem a világgal akart békében élni, hanem önlelkével. Reménye túlmerész, mint a jövőbe tekintő profétáé. Mintegy kihívja a sorsot maga ellen, mert a daczban s makacs küzdelemben telik kedve: Aranyban mindebből semmi sincs, és épen azért nyugodtabb életű, elvonultabb, zárkózottabb. Arany — mint láttuk — semmivel sem tartá különbnek magát embertársainál, a kik egyazon világegyetem tagjai, s oly távol van az önkéntes küzdelemtől, mint attól, hogy politikai szerepet vigyen. Petőfi azt hiszi, hogy ha az egész nemzet tántorog is: ő akkor is helyén marad. Naplójában egy helytt így ír: „Maholnap már én is kétségbeestem, én... pedig akkor aztán jó éjszakát, mert én a legutolsó vagyob azok közt, kiket a balsors kétségbeejteni képes.“ Arany életének folytonos kíséző társa volt a kétely, a melytől a vallás oltalma alá és szigorú életelveihez menekül, mert úgy van meggyőződve, hogy e földi téreken csak

ideiglenesen bolygunk s szenvedéseinkért a túlvilág öröme kárpótolnak. Gyermekszívvvel, öntudatlan nyugszik meg az isteni végzés bölcsességében s erősen hiszi,

Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édes atyja.

Ha merészen lehetne magunkat kifejeznünk, azt mondanók, hogy Arany önlelkét, gondolatait, érzelmeit, felfogását, egész valóját az egyetemeshez, általánoshoz méri: Petőfi az egyetemeset kívánja önmagához, a saját egyéniségéhez mérni. Arany életpályája egy naiv eposzi hős, Petőfié egy drámai hős küzdelmének hatását teszi ránk. Petőfi korlátlanul ront az akadálynak s ha valakivel haragját vagy csak lenézését érezteti is: ezt a korlátlan büszkeség hangján teszi. Ismeretes *A világ és én* című költeménye. De alig tudnánk erre hatásosabb példát idézni, mint naplójából azt a helyet, a hol Mező Dániel, ama böszörményi nemzetőr ellen kél ki, a ki versében őt éretlen ficzkónak, hazaárulónak mondja a királyok ellen írt ismeretes művéért. „Megnevezem — így ír Petőfi — azt a ficzkót, ki engem e nevekkel illet? Nem fogom megnevezni. Ő belém kapaszkodott, hogy fölemeljem magammal... nem nyúlok tiszta tollammal szennyes nevéhez... lerúgom őt, mint a férget, mely csizmámra mászott.“ Petőfi átengedte magát indulatai rohamának: Arany folyvást erős féken tartotta szenvedélyeit.

Valóban Arany János egyéni jelleme, mint emberé, ép oly tiszteletreméltó, ép oly példásan nemes, mint a milyen a költőé. Szenvédélyes temperamentumú levén: az élet erősebb, hevesebb küzdelmeire látszólag érintetlen maradt; de bensőleg folyvást kemény harcokat vívott önmagával, folyvást emésztődött. A szeretet végtelen jósága azonban, a mely annyi derűs napot, annyi szelíd fényt árasztott reá, mindannyiszor csillapította, enyhítette, fölemelte. Az a szerető aggodalom, az a féltő gond, a melyvel családján csüggött, legalább elfogalta a sötétebb gondolatoktól s bízni tanítá a felettünk uralkodó fensőbb hatalom bölcsességében, A philosoph lélek kiemelkedik hányatásaiból s hosszú és keserves tapasztalatok eredményeként hirdeti, hogy: Földi ember kevéssel beéri, vágyait ha kevesebbre méri. A bánat megtisztítja az öröm levegőjét s a sötét borúra derű következik; a lélek a szenvedések tisztító tüzeiben születik újra, hogy annál

fogékonyabbá legyen az öröme. Ebben is az isteni végzés bölcsességét látja, mint Kazinczy, a ki úgy tekinté magát, mint az Isten különös választottja, a kiről el volt határozva, hogy próbára tétessék. A megpróbáltatások ideje is véget ér egyszer s a nehéz gondokat a nyugalom enyhületes percei váltják fel. S miként Kazinczy: ép úgy Arany is családi tűzhelyéhez menekül, a melynek szelíd világa győzedelmeskedik a rossz napok felett s a szeretetnek mindent magába ölelő hatalmában bíz, mint az egyedüli biztos menedékben, a mely mindig kiengeszteli, mindig megnyugtatja. Annyira eltölté szívét ez a szeretet, hogy képtelennek látszott más embertársa szenvedéseit észre is venni.

Kit érdekel a más sebe?
Elég egy szívnek a magáé,
Elég, csak azt köthesse be.

A szeretet önzése egyetlen művében sem nyilatkozik ily erősen, nyomatékosan. Különben a *Kertben* című inkább elmélkedő, mint lyrai költeménynek nagyon sötét háttére van. A világ közönyös, az emberek egymás vesztére törnek, önzők, maguknak valók. „Nagy részvétel, ha némelyikünk az ismerőst... megismeri.“ S a jövő nemzeték bizonyosan épen ilyen lesz, ha „nem rosszabb, de nem is jobb.“ E tartós, mert a fontolgtató értelemről is megerősített, sötét világnézetnek legkeserűbb kifejezése a *Mint egy alélt ember* kezdetű műve. Sem múltjában, sem jövőjében nem lát egyetlen reménysugarat, s a megsemmisülés marad egyedüli menedéke. „Vannak perceim — írja Tompának — mikor szeretnék elenyészni, megsemmisülni, csak hogy az öntudattól meneküljek. Gyulai szokta mondani: fáj az élet... nekem igazán fáj.“¹⁾ A vigasztalatlanság hangját ilyenkor semmi sem tudja enyhíteni. A magas cél nem hevíti: iránya elveszett, a küzdelem kifárasztá, pihenni vágy. E komolyan magasztos elszánás, a melyben épen annyi van az önbecsérzetből, mint a legmélyebb fájdalomból, mondatja vele a magas fölindulás határozottságával: „Letésem a lantot. Nyugodjék!“ A lélek ifjúsága eltűnt, a tűz nem melegíti többé, világa csak olyan, mint a „reves fái.“ Az elegiai panasznak e megható igazsága, mélysége a régi jobb idők emlé-

¹⁾ L. Nagy-Kőrösön, okt. 18. 1854-ben kelt levelét. III. köt. 360 l.

keivel ellentétben annál megrázóbb, minél sötétebb színű a jelen sívársága, kietlensége, minél inkább érezzük a lélek megindulásának mozgalmasságát, a mely a költemény végén újra e megmásíthatatlan elhatározásban tör ki:

Letészem a lantot. Nehéz az.
 Kit érdekelne már a dal.
 Ki örvend fonnyadó virágnak,
 Miután a törzsök kihalt:
 Ha a fa élte megszakad,
 Egy perczig éli túl virága.
 Oda vagy, érzem, oda vagy
 Oh lelkeim ifjusága!

Ugyan e sötét hangulatot fejezi ki A dalnok búja is. Úgy ebben, mint a most említett művében is, az egyéni fájdalom a hazafi bánatába olvad s a költőt a reménytelen lemondás, a kétség árnyai lengik körül. Az éles ellentét, mely mind a két költeményt oly művészivé teszi, épen oly igaz, mint mélyen megható. Minden biztatás hiába való: a lélek megkövült fájdalmát semmi sem tudja enyhíteni, sőt maga a biztatás még táplálja azt s annál megrázóbbá teszi. A költő érzi, hogy a kiknek ama nagy idők forrongó eszméit megénekelni adatott: nincsenek többé. Csüggedve teszi le lantját, a megáradt pessimisztól szive felzokog, a kifáradt küzdelem hanyatló korszakán mereng s bús panasza e keserű lemondásban végződik:

Késő, habár láttam virágát,
 Biztatni a kidőlt fa ágát:
 Virágozzék megint.

De ha a sötét gondolatokat a nemzet jövője még sötétebbé teszi; ha az övéihez való meleg ragaszkodás is csak aggodalmát növeli a költőnek; szóval, ha a világ mindenestül kihalt, kopár előtte s a megnyugvás enyhe percei sem találnak utat szívéhez: még mindig van egy vigasztaló, képzeletének tündér világa, a költészet, mely folyvást vele virraszt, eltakarja bánatát, hogy ne lássék a „vérző seb nyílása.“ Ez a szivárvány feselő színeiben mindig föltetszik előtte akár az örömet kell fűszereznie, akár a fájdalmat elaltatnia, még az őszülő hajszálak intéseit is feledteti, a melyek az Évek, ti még jövőendő években oly szomorúan meglepik.

Csakhogy a lassú elfásúltság, az elzsibbadás érzetén a költészet sem tud győzedelmeskedni. Aranyt az ihletés is kerülni kezdi, s életének valami külső hatásra van szüksége, hogy régi ruganyosságát, kedélyének mozgalmasságát, munkakedvét visszanyerje. Az úntató egyformaság, az örökös magány e különben is komoly, érzékeny lelket megbénították. Betegsége semmit sem gyógyult, s mint sógorának, Ercsey Sándornak panaszlá, még egy levél írása is nehezeére esett. „Sokszor hozzá fogok — írja — s oly sötét az, hogy szét kell tépnem, nehogy mást is úntassak vele. Nem egyszer jártam így, mikor hozzád írni kezdettem; így vagyok, ha másnak írok. Ki kell lesnem a perczet, midőn kedélyem elég nyugodt és derült, hogy írhasak.“¹⁾ De mind e mellett azt hiszi, hogy ha életpályája megváltoznék, ha vidéki elszigeteltségét jó barátainak pezsdítő hatása enyhíthetné: újra visszanyerné régi kedvét, s a „régén tova röppent múzsa újra bekopogtatna hozzá.“ S csakugyan a sors nem maradt siket esengéseire. Ama kettős hatás, melynek egyike, mint embert, másika mint hazafit érdeklé: megint kezébe adta a lyrikus lantját is. Az irodalmi középpontba jutott s mintegy közvetlenül érintkezhetett a nemzetünk sorsát intéző hangadó elemekkel. Hazánk állapota némi változás elé nézett. Az absolut kormány rendszere nem tarthatá tovább magát. 1859-ben, a Kázinczy-ünnepélyeken fényes jelét adta a nemzet életrealóságának, ősi jogaihoz való törhetetlen ragaszkodásának. Lassankint Arany is bízni kezdett a jövőben s a kiállott keserű évek szenvedései után ő is föllélekzett nemzetével együtt, mely még so ha sem volt annyira egy, mint ekkor. Hosszas aggodás, lelki harc után szánta rá magát, hogy a Széchenyi emlékezetét megírja: de végre mégis leküzdé aggodalmát, s kimondá a nemzet életébe vetett erős bizalmának eme fönkelt szózatát, melyet milliók ajka hangoztatott utána:

Egy nemzet gyásza nemcsak leverő:

Nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal,

Van élni abban hit, jog és erő!

A kétely árnya ritkúlt s a lemondást újra reménység váltá fel. E nagy fordulat nem lehetett hatás nélkül Aranyra. A Rendület-

¹⁾ L. Nagy-Kőrösön aug. 20. 1856-ban írt levelét. Id. mű 115. 1.

lenül, Kies ősz, Magányban mind a megváltozott hangulat hirdetői. Az elsőben a Vörösmarty „Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar“ kezdetű Szózatát magyarázza mintegy a honfiaknak. Int, buzdít, tanít a honszerelemre s egyszersmind maró gúnnyal fordul azok ellen, a kik a karzat tapsaiért hangoztatják csak a haza szent nevét. Tudja, hogy gyakran nehéz a hazát szeretni, főleg mikor „az ár nő, ostromol, ragad:“ . . . de legyünk férfiak szirtben úgy, mint a habok közt s fogjuk föl e szónak komolyan magasztos értelmét: rendületlenül. A Kies őszben elleplezve bár, de mégis bárkitől könnyen érthető hangot ad a reménynek a végső sorban, midőn így szól: Ád az Isten új nyarat! A Magányban című műve a remény és kétség küzdelme egymással, s e küzdelem emlékeztet az 1848/49-ben írt hasonló tartalmú műveire. Csak hogy azokban a kétség látszott fölülkerekedni a reményen, itt a remény szilárdsága határozottan erősebb:

Ész, egybeforrt vágy, tiszta honfi hűség,
Bátorságot nekünk mindez nem ad?
Megvert reménnyel induljunk csatába?
Hitben feladjuk már a diadalt? . . .

Hiszen sokszor a bölcsek sem látják az isteni kéz működését s csak akkor veszik észre, mikor „egy magasb harmonia“ tűnik föl az úrból. „Légy hű — mondja a költő — s bízzál jövődbe, nemzetem.“ Bárhogy fordul az idők árja:

Bízást! . . . mi benn vagyunk a fő sodorban:
Veszhet közülünk még talán nem egy:
De szállva, im, elsőik között a sorban,
Vásznunk dagad, hajónk előre megy!

Ez az Arany János lantjának utolsó erősebb hazafias buzdítása. Hogy nemzetét nem kelle többé féltenie, hogy a jövőbe vetett hitet nem zavarta meg többé a kétely, aztán mintegy kifáradva e tartós hazafi felindulásokban: szívesen megvált lyrája ez érzésektől, s visszatért az ő egyéniségének, mint embernek megnyilatkozásaihoz, hogy a saját egyéni örömét, vagy lemondását, beteg kedélyének oly megható hangjait zengje.

Még az ötvenes évek elején villant föl elméjében ama gondolat, hogy ő visszavonul szülőföldére, ifjú reményeinek, hevüléseinek

színhelyére, a hol minden talpalattnyi föld a letűnt fiatal évek boldogságára, a Petőfivel való együttes lelkesülésre, mikor „versenyben égtek húrjai,“ emlékezteté, a hol illatosabb, napfényesebb a róna, a hol az ő egyszerű kis házikója van. E vágy eleinte csak homályos sejtelemkép jelentkezett, de később mind erősbült, nőttön-nőtt. Érzékeny lelke minden érintésre összerezzenvén, nem érezte magát jól az idegen tájakon s mindig haza, Szalontára sovárgott; ámbár nagyon valószínű, hogy ha e vágya teljesül, újra valami elérhetetlen után sóvárog, mert a valóság aligha elégítheti ki álmadozó természetét. De ő meg volt győződve, hogy költői terveit mind megtestesítheti, hogy újra visszanyeri kedélye frissességét s munkás, vidám öregséget él. Nagy-Kőrösről is, Budapestről is folyvást Szalonta felé fordul, mint a számküüzött ama táj felé, a hol élte boldogságban folyt le. Finom idegzete nem szokta meg az idegen városok klimáját, mint maga panaszlá sógorának. „Nem nézem én — írja — ez unalmas hivatalt örökösnek, egyszer az én exiliumomnak is vége szakad, és akkor otvonom meg magamat, mint „szögény embő“, a mire hogy Isten hova előbb segítene, óhajtom tiszta szívből“. ¹⁾ Csak elzüllésnek, elvadulásnak nevezi az édes otthonról való távollétét s évekig emlegeti a tanácsadókat, a kiknek rábeszélésére ő e nagy lépést megtette. Néha derült hangon szól, jó kedvvel, mert még él benne a remény e híven ápolt tervének megtestesítésére: nem tudom — úgy mond —

Ne hagyjam-e ide Nagy-Kőrösnek fényét,
Szalontán keresve az életnek kényét? . . .

Vajjon mi lehetett e sovár vágnak, e folyvást növekvő óhajnak alapja? Mi táplálta, mi ösztönözte, hogy annyi évig mindég oly hévvel ragaszkodott az édes otthonhoz, épen ő, ki embertársainak sohasem okozott semmi kellemetlenséget, s így mindenütt tiszteletet, szeretetet tanúsítottak iránta? Honnan e kielégítetlenség az idegen tájakon?

Azt hiszszük, ennek hármas alapja volt. Első mindenesetre a szülőföldjéhez való forró szeretete, a melyre büszke volt, mint ha azt hitte volna, hogy Szalonta és vidéke különb, magyarabb, gazdagabb népmondákban, nemzeti szokásokban, a nyelv árnyalati kifeje-

¹⁾ L. 1854. jan. 21-én Ercseyhez írt levelét. Id. mű 88. l.

zéseiteben, mint az ország más tája. Aztán ő a multak szellemével szeretett társalogni. Úgy képzelte, a mit később a történeti kutatás oly fényesen igazolt, hogy e tájon élt, működött a híres-neves Toldi Miklós, ifjú kora ábrándjainak, legszebb álmainak, lelkesülésének, alkotó szellemének tárgya. Mint a „magyar nép átszűrődött alakjának“, a hogy Lévy mondja, nehéz volt a máshol való megszokás. De ezen kívül nagy volt benne a függetlenség érzete is, csak-hogy ez az ő szenvedőleges természetének egyéb más tényezőivel összhangzóan nyilatkozott. Inkább bensőleg küzdött magával, önlelkével vívott, mert — mint mondá — erélye hiányzott a cselekvésre. Ezért a *Háziraság* című tréfás hangú költeményében lehetetlen némi naiv büszkeséget nem éreznünk, hogy immár biztos, nyugodt, állandó otthona van s nem kell bizonytalanul alkalmatlankodnia más ember tűzhelyén. Végre a munkaöszton, mely folyvást előbbre sarkalá, folyvást tevékenységre buzdítá, szintén hatalmas rugója volt e tartós sovárgásnak, e mindig élénkülő vágynak; mert azt hívé, hogy abban a körben, a hol „barna hajjal“ kezdte a Toldit, könnyebben fölkeresi a múzsa is. Nagy-Kőrösön nem volt reménye, hogy független állást tudjon valaha kivívni, pedig erre nemcsak munkaösztone, hanem a családja jövője iránti aggodalma, féltő gondja is sarkalták. Mint elbeszélő műveiben mindig az eposzi hitre törekedett: a magán életben is szeretett valami tényleges alapra helyezkedni. Édes-bús tréfával írja Tompának, hogy mily boldog egy falusi pap, kinek állandó lakhelye van.¹⁾ (Tompának épen akkor építettek új parochiát.) Bezzeg nekik senki sem épít; hurczolkodniok kell minden tavasszal, mint a cigánynak. „Úgy megsajnáltam — írja — egy collegámat (vagy benne magamat) látva, hogyan sétál szent György reggelén egy podgyászos kocsi után, magas kalapban, Zrinyiben. Ezt itt csak a professor és zsidó teszi. Semmit sem óhajtok inkább, mint szegény szalontai kunyhómat, hogy ott megint oltogathassak *procul negotiis*“.

Vágya, reménye még erősb táplálékot nyer, midőn leánya Szalontára megy férjhez. Most már képzeletben százszor megteremti új s mégis régi otthonát, ebben él, küzd, működik. Küzdelmének, szenvedéseinek ott találja célját, révpartját, a melyhez már-már közel

¹⁾ L. Tompához 1854. máj. 8-kán írt levelét. III. köt. 374. I.

hitte magát. Több költeményében viszhangzik e vágy, e remény: de egyben sem oly szépen, oly élénken, mint az Ártatlan daczban, mikor így zeng:

Egyszerű kunyhó ott keleten!
Rakja rajongó képzeletem;
Oda sovárog e fúradt tetem:
Küszködöm, várok, míg tehetem.

Tavaszi fecskék, dal kedvesi,
Jertek el, Isten kőművesi!
Rakjatok ott egy fecskefalat:
Megpihen a költő az alatt.

Hanem a sors ebbeli esengéseire csakugyan siket maradt. Leánya meghalt 1865-ben s ezzel minden vágya megtört. „Ha elvonatkozom is — írja Tompának — vesztésem súlyosb oldalától, attól, a mi belső, lelket rázó; és csupán külső számításaim, ábrándom tönkrementét kesergem is: minő fordulat esett rajtam! Évek óta ábrándozom a gondolattal, hogy visszamehessek Szalontára . . . terveztem, alkudoztam, építettem erősen. S most! . . . Tegnap indítottam el az első épület-követ — Gerendaytól. Egy pyramidál gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaim zárkővét képezi¹⁾. Független nyugalma ugyan nem sokára kivivottnak tekinthető: de mintha elszakadt volna a láncszem, mely őt szülőföldéhez kötö, lemondott a Szalontára való költözésről. Hanem azért évek mulva is meg-megújul vágya, nem azért, hogy azt még valaha megvalósítani törekedjék, csupán mint szép emlék, a mely még föl-fölmelegíti. Mikor a főváros utczáin egy alföldi szekeret meglát: önkéntelenül sajogni érzi szívét s elmereng a multakon: miért kellett neki odahagynia a mezőt, az anyatermészet kebelét. Vagy mikor a Margitsziget tölgyei alatt időz s elméláz ifjú korának parányi örömein, gyermeki játékain: mindig az a táj van előtte, a hol gyermek s ifjú évei eltöltek, a hová sokáig vágyott, s épen azért marad oly szívesen a tölgyek alatt, mert úgy tetszik előtte, mintha az édes ott-hon tölgyeinek lombja hajolna reá:

A tölgyek alatt
Még most is el-ülök;
Bűv-kép csalogat,
Ábrándba merülök —

¹ L. febr. 18. 1866-ban írt levelét. IV. köt. 251. l.

szól, de érezvén az alkony közelgését, a hűvösebb fuvallatot, a ki-törni készülő vihar előjeleit, a mint a villám egy-egy tüzes csíkban áthasítja a levegőt, a „felhők szeme rebben“: haza siet, mert úgy mond: „jobb ott, melegebben, ki vén, ki beteg“. Érzékenysége már régen a beteges idegességig fokozódott: azonban mióta leánya meghalt, mind gyakrabban kezdett az elválás, a megsemmisülés gondolatával foglalkozni, hol humorosan, hol tréfásan, hol panaszosan, bánattal. A megrendítő csapás egészen leverte. A holtakkal szeretett inkább társalogni, mint az élőekkel. „Igazán — írja Tompának — a halál komoly gondolatja azon naptól fogva lett mindennapi társam; s bár, hozzád mérve, egészségesnek látszom, épen úgy oda számítom én magamat, a hová te; . . . hidd el, egy hajóban evezünk. Egy részem már ott van.“¹⁾ Életének utolsó néhány éve mintegy folytonos készülődés volt az örök elválásra, melynek gondolata folyvást kísérte, mint az árnyék az utazót. Kortársainak halála csak mélyíti, öregbíti gondolatát. Sírja sem lesz messze azokétól — mondja — ha bölcsőjük oly közel esett. Betegsége s főképp szembaja folytonosan ébren tartá e gondolatát s mintegy kikopottnak kezdé magát tekinteni az életből, kevesebbre tartva magát a valónál, tengődésnek nézve minden óráját, egy-egy felszálló sóhajban fejezve ki panaszát, hogy ő már csak egy „fájó gép“, egy Senki Pál. E rög-tönzött, tréfás vagy fájdalmas panaszok, e humoros sóhajok néha aztán reflexióba merülnek. Még látjuk a költőt, a ki a „nebántsvirág“ módjára minden erősb külső hatástól önmagába menekül; érzékeny, gyöngé szemét sérti a napsugár, a barna földre szegi szemét s megható humorral beszél el, hogy a kis lepkének hogy menté meg így az életét:

Mért néztek a magasba fel?
E szép világ: egy ködlepel;
Nem látom az ég madarát,
Csak téged itt s útam porát.

Méla gondjai a földre vonják s folyvást pihenő helyét keresi. De azért remegő újjai még kedvtelve simulnak lantjához, s szinte látjuk, a mint életének e legutolsó menedékéhez, leghívebb barátjához

¹⁾ L. febr. 27-én 1868-ban írt levelét IV. köt. 293. l.

ragaszkodik. Művészi ösztöne még nem hagyja el, s az az önkéntelen vágy, mely „csilingel az égi madárban“, sírjáig kíséri s féltő aggodalommal zengi:

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez!

Őszikéinek tárgyunkhoz tartozó darabjai, a Mindvégig, Meddő órán, Plevna, Ex teneribus, Ez az élet, stb. mind a testében megtört költő hangjait hallatják, a melyek oly önkéntelenül fakadtak szívéből, mint a hogy a szemből egy köny kicsordul, vagy a mint egy önkéntelen fohász kél az ajkon. E föl-fölszálló sóhajok táplálják a kórral küzdő lelket, mely a humor mezébe öltözik, hogy a „puszta nyomorúságot“ ne lássa, ne érezze. Ez a humor gyakran csöndes, ártatlan daczczá, egy „bánom is én“-féle, kénytelen belenyugvássá, vagy szelíd zsémbelődéssé, tréfás panaszszá válik. A szellem folyvást nyugtalan s mind e különböző hangulatok önkéntelenül rhythmikus sorokba tömörülnek. De legalább „áldatlan panaszt“ nem ejt a költő szája. Életét silány gyertyának tartja néha, a melyből, míg egészen elégne, annyi elcsepeg, elcsorog. Máskor könnyűlt kedélylyel hasonlítja gondolatait a csillagokhoz, némi méltázással, hogy ezek is, amazok is széttörnek, mielőtt pályájukat bevégeznék. Ex teneribus című, fájó humorral-teljes műve sötétebb óráiból való:

Ma ködös szem, mord kedélylyel,
Holnap tisztább mindenik:
Meghozhatja tán egy éjjel,
Hogy majd „új fény jelenik.“

Vagy, ha ez nem, a vakságnak
Kiürítem poharát,
S az „örökvilágosságnak“
Várom fénylő sugarat.

Úgy hiszszük, hogy amaz érdek, melylyel a folytonosan halálra készülő költő utolsó éveit kísérik, nagy mértékben belevegyül abba az érdekebe, mely e műveket illeti. Nem várja, nem óhajtja a megsemmisülést, nem is retteg tőle, de szinte önkéntelenül barátkozik meg a gondolattal, a melynek teljesülte kikerülhetetlen. „Minden

emberen — írja — megtörténik az az injuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik, vagy másik szomszédjának.“ Megadja magát sorsának, mert jól tudja, hogy hiú törekvés volna ellene küzdeni. E lemondás az Epilogusban nyeri a legmeghatóbb, s legművészibb kifejezését. E nagy lélek emelkedett panasza mintegy magában egyesíti mindazt, a mi utolsó éveinek összes reménye, összes vágya, törekvése volt. Mintegy beszámol egész életével, a melynek immár vége felé jár. Folyvást küzdenie kelle az őt fölemésztő titkos mótelylyel, az örök kételylyel. Élete bevégzetlen, töredék, mint legszebb álmai. A független nyugalmat, a melyre annyi évig készült, el nem érheté, s ha most már elérte is, késő:

Merő 'hogy' szálljon,
Bár kalitja már kinyitva,
Rab madár is, szegett szárnyon?

A végső nyugalom várja, a mely nem lehet messze tőle, hogy kiszálljon lelke e siralom-völgyéből, hol mindig azt találta, a mit nem keresett, s azt mindig megvonta tőle a sors, a miért küzdött.

Más költők szelleme is vetett egy-egy búcsúzó sugárt a megfutott életpályára, mielőtt az bevégződött. Vörösmarty a Fogytánvan a napod... kezdetű utolsó költeményében is a felizgult képzelem csapongását mutatja, a kétely erős küzdelmével: vajjon van-e még reménység, visszatérnek-e még a fényes álmok, büszke ábrándok? Az elkeseredés a legmélyebb elszánás hangjába csap: minek volna tovább a szerencse, mikor a vér megsűrűdött, az agyvelő kiapadt, s a fáradt vállakról leszakadt a „vén gúnya.“ Tompa Utolsó versei-ben vágyva-vágyik a romok közül; nem marasztja többé semmi, sem a természet csudája, sem jó barátai: csupán egyet sajnál itt hagyni, élettársát, a ki együtt szenvedt vele e földi pályán. A végesből a végtelen felé tör, hívén, hogy itt feltalálja az örök harmoniát. Aranyt sem köti az élethez többé semmi; rábizza magát sorsára, bár fájdalmasan esik neki mindenről örökre lemondania. A teljesületlen vágyaknak ez épen oly igaz, mint élénk érzése elegikus panaszba olvad, s az olvasó úgy érzi, mintha e magas röptű szellem a kielégítetlenség tudatával venne búcsút küzdelmeinek, szenvedéseinek, sikereinek, dicsőségének színhelyétől. Arany lyrájának e mélyen megható hangjai mindannyiszor visszarezegnek a szív-

ben, valahányszor egy komolyan küzdő férfiú, a ki nagy czélokért vívott, megnyugvást talál abban a gondolatban, hogy még oly fényes sikerek után is, mint a milyeneket Arany elért, csak a lemondás marad az emberi lélek utolsó menedéke s e megnyugvást az Epilogusban keresi.

VÁCZY JÁNOS DR.

(Befejezése a következő füzetben.)
